

As fronteiras entre exilio e emigración: Reflexións dende o caso galego (1936-1960)

XOSÉ M. NÚÑEZ SEIXAS

Universidade de Santiago de Compostela

No decurso dos dez últimos días de xullo de 1936, Galicia caeu plenamente en mans dos sublevados contra da II República. Nun recanto da Península Ibérica, lindante co Atlántico por Oeste e Norte, co Portugal salazarista, e só por un período de tempo breve con territorio en mans da República polo Leste, os partidarios galegos de calquera das tendencias integradas no febreiro de 1936 na Fronte Popular ou, sinxelamente, persoas cuxo único delicto fora estar afiliados a partidos e sindicatos, víronse submetidos a unha cacería sen cuartel. Non se pode afirmar que Galicia fose unha zona *leal* para os franquistas, e en ningún caso se trataba dunha retagarda *segura*: non se produciu unha mobilización popular masiva de apoio aos rebeldes, coma foi o caso doutras zonas da España. En tres provincias gañara a Fronte Popular as eleccións de febreiro de 1936; os sindicatos anarquistas tiñan arredor de corenta mil militantes, sobre todo nas zonas costeiras occidentais do país, e en provincias como a de Ourense o sindicalismo agrario de orientación comunista estaba a facer importantes avances nos meses anteriores á Guerra Civil; o Partido Galeguista (PG) experimentou un espectacular incremento de afiliación, tendencialmente interclasista, e de expansión social dende 1935; e organizacións como Izquierda Republicana (IR) disfrutaban dunha notábel implantación no medio rural galego.¹ A extensión dos movementos sociais de esquerda, do republicanismo e

¹ Cf. para unha visión de conxunto Prada Rodríguez (2005) e Núñez Seixas (2006a).

do galeguismo foi abondo para que unha parte importante da poboación galega se convertese nun albo preferente da represión, unha das máis atroces que asolaron a retagarda da España ocupada polas tropas franquistas.²

Con todo, tamén houbo galegos que escaparon a este destino, que fuxiron antes ou despois. Seguiron para iso unha serie de itinerarios prototípicos, de traxectorias vitais e de experiencias políticas e profesionais. Mesmo supondo que o seu número estea aínda infravalorado —ata o de agora lévanse identificados polos seus nomes uns 2.141—, os galegos non supuxeron máis dun seis por cento, como máximo, do conxunto de refuxiados republicanos contra finais de 1939. É unha porcentaxe reducida, por simples razóns xeográficas e aleatorias, pero que nos permite contar cun coñecemento de perfís prosopográficos operativo para chegarmos a conclusións analíticas, mesmo tendo en conta que é imposible reproducir todos os matices e periplos biográficos.³ O exilio é, como a emigración, un mundo de traxectorias guiadas pola lóxica borrosa, polo azar e polo destino.

As páxinas que seguen aspiran a propoñer unha sistematización e tipificación do exilio galego de 1936-39.⁴ Mais tamén se tentará reflexionar sobre algunhas das características comúns desas traxectorias vitais. Finalmente, tentarásese responder a unha pregunta: De que falamos cando nos referimos ao *exilio galego*? Cáles son as súas peculiaridades dentro do conxunto do exilio republicano español *xenérrico*? Neste caso coma outros, a elección da escala non só ha vir predeterminada polas demarcacións territoriais de natureza político-administrativa ou etnocultural. No estudo do exilio, do mesmo xeito que no das migracións en xeral, cómpre tamén plantexarse por que estudar fenómenos globais nun ámbito territorial máis reducido.

I. O nome e o como: Exilados, emigrantes, refuxiados, prófugos...

Comecemos por algúns interrogantes teórico-metodolóxicos. O primeiro e máis obvio e recuncar nunha cuestión pouco debatida: Que é un exilado? Cál é a diferenza entre un refuxiado, un exilado político e un emigrante con motivacións políticas?

² Unha visión de conxunto recente nos varios estudos recompilados en De Juana e Prada (2006). Igualmente, vid. a base de datos, aínda en construción, do proxecto interuniversitario *Nomes e voces* en <http://nomesevoces.net>.

³ O número e mais boa parte dos datos biográficos utilizados neste relatorio de exilados republicanos galegos está tirado de REPERTORIO (2001). Vid. a versión en liña actualizada en: http://www.consellodacultura.org/arquivos/aeg/biblioteca1_detalle.php?id=56.

⁴ Para máis detalles, que neste relatorio reducimos ao mínimo indispensable, vid. in extenso Núñez Seixas (2006b), así como Núñez Seixas e Fariás (2009). As monografías *rexionais* sobre os diversos exilios ibéricos inzaron

No caso galego (e español), as diversas definicións tamén se enfrontan a problemas de encaixe. Xa que o exilio de 1936-39 non é o único exilio existente na historia peninsular, nin moito menos na historia galega. Exilados liberais houbo en 1814, no 1823, os exilados carlistas de 1839 e de 1876 que se refuxiaron en Francia, Portugal, Grande Bretaña ou América; ou os exilados progresistas de 1866.⁵ En contía moito menor, tamén houbo algúns exilados anarquistas durante a España da Restauración, tanto en Europa coma na América, e igualmente se rexistraron exilios durante a ditadura de Primo de Rivera. Exilados republicanos, moitos deles republicanos federais, houbo tamén entre 1874 e 1892 na América. Este foi un exilio selectivo, de profesionais novos, con formación e inquiredanzas político-intelectuais, que descontentes co advento do Réxime da Restauración e degoxando facer carreira en novas Repúblicas idealizadas na distancia, xogaron igualmente un papel sobranceiro na política e vida cultural do país receptor e como líderes étnicos das comunidades de inmigrantes galegos, canda os favorecidos polo ascenso económico e profesional.⁶ Igualmente, algo semellante a un exilio foi a vivencia que transmitiron persoaxes que foron desterrados das súas localidades por sentencias xudiciais, ou que foran submetidos a diversas presións político-administrativas, por mor de comprometérense na axitación política anticaciquil do primeiro terzo do século XX. O refuxio buscado foi, máis dunha vez, América. Ou, máis concretamente, as colectividades de emigrantes galegos, comezando polos da súa localidade de orixe, na América.⁷ Ora ben, a estes casos, como ben ten definido Àngel Duarte (1998), acáelles mellor outro termo, utilizado por eles mesmos: o de *expatriados*.

Igualmente, que cómpre dicir dos prófugos do servizo militar, das odiadas quintas, que encheron en proporción apreciable —aínda que a súa relevancia como factor de expulsión ou empurre deberá ser avaliada con máis precisión no futuro— as listas de ausentes dos concellos galegos durante o primeiro terzo do século XX? Tratábase dun *exilio*, ou dunha *emigración*? Finalmente, ¿qué diferenza hai entre un *refuxiado* e un exilado?

nos últimos anos, sendo unha nómina abondo extensa como para excusar a súa citación. Cf. unha visión de conxunto en Alted (2005)

⁵ Vid. Rivadulla, Navarro e Berrueto (1992); Soldevilla Oria (2001: 17-37). Máis convencional, pero útil a efectos informativos, é Vilar (2006).

⁶ Velá os nomes de Waldo Alvarez Insua, Curros Enríquez, Cisneros Luces, Barreiro de Vázquez Varela, Conde Salgado, Castro López, Cao Luaces, Manuel Barros e tantos outros, todos eles directores de periódicos e fundadores de asociacións galegas e españolas en Cuba, Arxentina ou Uruguai. Para unha reflexión xeral sobre estes e outros tipos de liderado étnico na emigración, cf. Núñez Seixas (2006c).

⁷ O caso de Xosé M^a Barreiro no 1917, xornalista republicano emigrado ao Uruguai despois de sufrir a persecución caciquil local na súa localidade natal en Baiona (Pontevedra), e que se converteu no novo líder da colectividade de inmigrantes da súa zona de orixe en Montevideo, e mais da galega en xeral, exemplifica ben este fenómeno.

A resposta non pode ser outra que aplicar o criterio da existencia, ou non, de liberdade de elección por parte do emigrante/exilado para ficar ou para partir, e para decidir en qué condicións e ónde ha partir, cómo e cándo. Certamente, en boa parte da publicística xerada polas elites emigrantes galegas e españolas dende 1880, así como en máis dunha autobiografía ou relato de vida, a noción de exilio contéplase como sinónimo de emigración provocada pola fame, pola escaseza ou pola frustración relativa. Moitos emigrantes aplicáronse, e aplícanse, a etiqueta vital de exilados en senso xenérico, ao rememoren a súa experiencia vivida. Pero á hora de buscarmos unha definición cientificamente operativa, cabe disterar entre os exilados do 36 e os casos anteriores, e mesmo algúns posteriores.

De entrada, os expatriados republicanos de 1874, do mesmo xeito que os activistas anticaciquís refuxiados en Bos Aires ou Montevideo nas dúas primeiras décadas do século, dispuñan de opcións alternativas á emigración. Sempre dentro dun modelo de racionalidade limitada, é claro, en contextos de información imperfecta e de cálculo borroso e non sempre nidio de posibilidades futuras, como acontece con toda decisión migratoria, e tendo en conta os recursos (individuais ou familiares) e mais a información dispoñíbeis. Ademais, permanecer no país neses casos anteriores a 1936 non significaba, agás en casos excepcionais, un risco real e inmediato de sufrir represalias que implicasen morte, persecución física, perda de propiedades e emprego. Igualmente, nos casos dos prófugos do servizo militar, ou dos descontentes en xeral co réxime imperante, a saída cara a América tamén adoitaba ser unha opción *posíbel*, pero non perentoria. Emigraban os que podían, os que dispuñan de recursos e información, mentres noutras zonas de Galicia os prófugos tampouco non emigraban, ou non o facían na mesma medida. É debatíbel, por tanto, que un prófugo sexa tipoloxicamente equiparábel a un exilado. O prófugo pode ser alguén que non contemple na oposición ao servizo militar un móbil político-ideolóxico definido —pacifismo, refugo do exército ou da patria española, etcétera—, senón alguén que sinxelamente ve nel un atranco para as súas expectativas vitais e laborais individuais, imposto por un Estado lonxano e alleo, pero sen por iso desenvolver unha actividade político-intelectual pública digna de mención. De feito, este tipo de expatriación por oposición ao servizo militar tamén se rexistrou no caso dalgúns exilados da guerra civil.⁸

⁸ Pódese apreciar isto nas memorias de Xoán Aguiño, mariñeiro de O Grove que xunta varios compañeiros se evadiu en barco dende Viveiro até a Bretaña en agosto de 1937. Neste caso non se trataba tanto de opórense activamente ao Novo Estado franquista ou aos principios político-ideolóxicos nel imperantes, malia tampouco non simpatizaren con el, como de evitaren seren incluídos nunha mobilización xeral no exército, fose este cal fose, e veren requisado o seu barco para a Armada franquista. Vid. De Luis Martín e Arias González (2000).

O exilado, porén, non pode voltar, e non ten máis remedio que saír. A permanencia implica un risco inminente para a súa integridade física, e mais para a da súa familia. E a razón dese risco é fundamentalmente a súa actividade pública directa ou indirectamente comprometida, no eido político, sindical, cultural ou profesional, con principios diametralmente opostos aos do réxime ou bando imperante no seu lugar de orixe. As condicións en que se produce a saída do país de orixe, así como as posibilidades de regreso ao mesmo, individualizan claramente ao exilado do emigrante, como ben sinala Dreyfus-Armand (2000: 13). Iso, independentemente de moitos exilados preferiren nos países de destino non acollérense a estatutos xurídicos de refuxiado político, senón fundírense no conxunto dos inmigrantes económicos e procuraren unha inserción laboral satisfactoria na sociedade receptora. De ter que acollerse á categoría de refuxiado político, daquela as oportunidades de mobilidade e inserción sociolaboral do exilado se tornan en moito máis dependentes das políticas públicas dos Estados receptores, e en concreto da súa disposición a admitiren a entrada de refuxiados e mais a outorgárenlles ese status. Aí entran en xogo consideracións diplomáticas —as relacións entre o Estado receptor e o Estado de orixe dos exilados (o réxime franquista, neste caso)—, pero tamén as dinámicas de funcionamento da administración, consular e ministerial, dos países de acollida. Estas últimas podían permitir aos exilados, como de feito aconteceu nalgúns casos, atopar fendas polas que conquistar un permiso de residencia, a pesares das disposicións oficiais, grazas á mobilización de apoios de persoas influentes, práctica de sobornos, e un longo etcétera que entra naquela coñecida dicotomía que MacDonald (1970) categorizara como “funcións manifestas da burocracia” fronte a “latexantes funcións das redes informais”⁹.

A maiores diso, adóitase sinalar como trazo distintivo do exilado que este último tende a amosar un compromiso político activo e continuado, dirixido cara o país de orixe. Porén, este trazo da súa axencia social tamén podía ser típico dos expatriados, ou sinxelamente de moitos emigrantes *económicos* que se socializaban politicamente e desenvolvían unha actitude comprometida na emigración, tanto no contacto coa sociedade receptora como coa colectividade de connaturais emigrados, como ben amosa o caso galego en América.¹⁰ Iguamente, tamén é certo que o exilado adoita desenvolver un sentimento de identidade (individual e colectiva) enfortecido por elos de solidariedade afectiva e política, e por formas

⁹ Vid. por exemplo as análises da política inmigratoria no caso arxentino na década de 1940, sen dúbida o mellor coñecido, por parte de Biernat (2007: 134-45), Fernández Vicente (2004: 264-331), e De Cristóforis (2008).

¹⁰ Neste senso, non cremos que a fronteira sexa tan estrita: os prófugos emigrados na América eran os primeiros interesados, por exemplo, en que a República triunfase na España no 1931, pois a posíbel Lei de Amnistía que esta promulgaría lles permitiría voltar con liberdade.

de sociabilidade específicas, cultivadas de xeito comunitario ou familiar. En moitas ocasións, e dependendo das actitudes dos emigrantes *económicos*, do seu grao de mobilización sociopolítica e artellamento institucional previo, e mais das diferenzas de perfil social e cultural entre exilados e emigrantes, eses modelos de sociabilidade específicos podían chegar a traxer auténticas fronteiras entre as colectividades de emigrantes e os exilados da mesma nacionalidade ou grupo étnico de adscrición (Kenny 1962; Schwarzstein 2001: 197-219). Con todo, isto non foi sempre así. Unha parte dos emigrantes *económicos* que adquiriran ou maduraran o seu compromiso sociopolítico concordante en maior ou menor medida cos exilados, compartiron con estes espazos e círculos de sociabilidade pública e privada, organizacións e angueiras públicas de cáste política ou cultural. É máis, varios daqueles emigrantes comprometidos podían experimentar problemas coas autoridades franquistas á hora de voltar a Galicia, aínda que fose en viaxe de paso e portando un pasaporte norteamericano, uruguaio ou arxentino. Máis dun emigrante *comprometido* ou *mobilizado* chegou a considerarse a si mesmo un exilado, malia non o ser tipoloxicamente.

Do mesmo xeito, a noción de *refuxiado* en xeral, non a de refuxiado político —máis ben identificada coa de exilado, sobre todo dende o século XX— é aplicábel a aqueles movementos de poboación que inclúen persoas non necesariamente opositoras activas ao réxime ou contexto sociopolítico do país de orixe e do que se foxe, senón que sobre todo escapan das consecuencias destrutivas dos conflitos bélicos, non tendo grande problema en retornar ao seus fogares unha vez que rematou a guerra, ou cando menos a incertidume e o medo á salvagarda da integridade física (Grosso 1999). No caso do exilio republicano español, este fenómeno acompañou ao do exilio, e contribuíu a encher os campos de refuxiados do Sur da Francia na primavera de 1939. Porén, a maioría deses refuxiados retornaron á España franquista en poucos meses.

Unha categoría diferente, en fin, e que non adoita incluírse, é a das familias directas dos exilados, quen usualmente os acompañaban, malia non necesariamente (aínda que nas condicións da brutal represión franquista dos primeiros intres todo era de temer) estaren expostos á perda da súa integridade física no caso de ficaren no país de orixe. Os cónxuxes e fillos dos exilados constitúen, pois, unha categoría particular dentro dos exilados. Pero tamén se poden asimilar a eles.

Unha cuestión ulterior consiste en establecer até qué punto poden ser considerados como exilados os expatriados que, baixo aparencia de emigrantes e ao abeiro da legalidade vixente, abandoaron o país durante ou despois da Guerra Civil, e nomeadamente logo da restauración da vixencia da Lei e Regulamento de emigración de 1924 o 29 de marzo de 1946. Problema que se vencella con outro máis

xeral: as pexas teóricas que supón arredar nidamente a emigración *económica* da emigración *política*. Moitas veces, ambos os dous tipos de motivacións se perciben de xeito entremesturado, non necesariamente en termos excluíntes, senón complementarios; e a memoria dos propios emigrantes tende tamén a superpór ambas as dúas facianas da súa propia partida (Témime 1994). É máis, aqueles exilados con máis comprensión pola situación dos emigrantes galegos que atoparon nos seus países de acollida, como podían ser Alfonso R. Castelao ou o comunista Luís Soto Fernández, tenderon a asimilar a emigración económica da anteguerra a “unha emigración política de milleiros de persoas aferrolladas polos poderes estatais, sen protección, sen escola, perseguidos polo caciquismo rural, aterrorizados pola Igrexa” (Soto Fernández 1983: 237). Así e todo, propoñemos as seguintes matizacións.

En primeiro lugar, poderíamos disterar as emigracións formalmente legais e en teoría non políticas, pero que obedecían claramente a movementos de reagrupamento familiar provocados polo exilio dalgún(s) dos membros do grupo doméstico, materializados cando a saída foi posíbel legalmente, os parentes podían ser reclamados e as autoridades franquistas non impediron a súa realización.

En segundo lugar, o que poderíamos denominar descontente esluído, *difuso*, coa situación sociopolítica imperante, mais que non sempre se había traducir nun posicionamento *consciente e comprometido* de oposición frontal ao réxime existente; ou que ás veces posuía un alcance meramente local, expresándose por exemplo no malestar fronte á miseria dos campesiños, os racionamentos e as requisas de gando e produtos agrícolas das Xuntas de Abastos, ou o mal recordo dun cacique local.

En terceiro lugar, falaríamos da situación de oposición *consciente*, ás veces *activa* na medida das posibilidades existentes —que podía ir dende as xuntanzas esporádicas nun muiño con outros veciños para escoitaren a Radio Pirenaica ou a BBC, o que xa era considerado acto de conspiración polo réxime franquista, até a colaboura eventual coa guerrilla ou as forzas organizadas da oposición, a lectura e distribución de órganos de prensa clandestinos, etc.—, incentivada pola socialización nun medio social ou familiar antifranquista e/ou pola experiencia da represión directa ou indirectamente (na persoa dalgún familiar, de coñecidos e amigos achegados, por exemplo). Esa represión seguía a manifestarse en formas menos violentas dende comezos da década de 1940. Pero mesmo esas formas impuñan unha serie de limitacións ás oportunidades individuais en España: restricións e falla de igualdade de oportunidades no mercado de traballo por causa dos antecedentes políticos ou penais, eivas na mobilidade xeográfica dentro do territorio español, represalias indirectas e presión psicolóxica, desconfianza e medo recorrente a ser detido de novo,

etcétera. Nesta categoría entraría, poñamos por caso, o galeguista de esquerda silledao Ramón de Valenzuela (1914-1980), quen abandonou o país como emigrante aos efectos legais após 1946, pero que non deixaba de ser un *exilado*, pois sufrira exilio, cadea e traballos forzados, saíra en réxime de *prisión atenuada*, seguía a ter contactos coa oposición antifranquista, e sufriu varias eivas para desempeñar o traballo de viaxante de comercio a causa do seu pasado (Valenzuela 1997: 128-39). Ou, con matices, o canteiro e mariñeiro socialista de Vilaxoán Rogelio Diz Rubianes, prisioneiro durante a guerra e posto en liberdade en 1940. As pexas de tipo laboral que lle causaba non ter un certificado de boa conduta libre de antecedentes penais por motivos políticos, e o estigma que supuña o seu pasado, pesaron na súa decisión de embarcar cara a México. Alí ficaría cabo dun seu irmán, que pola súa vez reemigrara dende Arxentina. A súa evocación é ben expresiva:

Para mí, después de estar en la cárcel, España representó una prisión mayor: para trasladarme de un lugar a otro siempre debí pedir permiso, al igual que en el penal cuando iba de una brigada a otra [...]; quienes nos reprimían se habían rebelado contra lo ganado en las urnas [...] y luego nos reprimieron dejando en muchos de nosotros secuelas psicológicas que después hoy aún, de tantos años, seguimos padeciendo. Durante muchos años desperté asustado y empapado en sudor; cuando iba a algún restaurante guardaba, sin darme cuenta, el azúcar o el pan en mis bolsillos y mi miedo a la gente uniformada me hacía pasar malos ratos hasta en momentos de diversión, pues hasta los acomodadores de cine o los porteros de hotel me causaban pánico (Díaz Rubianes 2001:61).

Con todo, os exilados que abandoaron o país como emigrantes dispuxeron no intre da marcha dunha certa marxe de elección, por moi restrinxida que fose. E a posibilidade de emigrar adoitaba ter como precondition a dispoñibilidade de certos recursos e de información, através de redes relacionais e de parentela. Outra cousa é que puidesen voltar. Malia as dificultades diminuíren ao longo da década de 1950, Diz Rubianes case houbo enfrontarse a un xuízo por ter saído ilegalmente do país ao seu primeiro retorno a Galicia. O retorno non foi doado para os exilados de 1936-39. O socialista da Pobra do Caramiñal Pastor Núñez Cariño (1911-2000), fuxido através de Portugal e logo exilado en Túnez, onde ficou a traballar na industria conserveira, voltou á súa vila de orixe no 1958 e tivo que marchar de novo ao pouco tempo, polo temor ás denuncias dun veciño. E o anarquista compostelán Celestino García, exilado en Chile, encontrouse con tales ameazas ao seu retorno nos comezos da década de 1950 que se viu obrigado a saír de novo. A casuística individual, con todo, foi moi variada, e dependeu do capital relacional co que os exilados retornados podían mobilizar no seu favor para vivir sen seren importunados ao voltaren, ou de algo tan sinxelo como de se voltaban ao seu lugar de orixe ou se establecían nunha cidade na que gardar mellor o anonimato.

II. Periodización e tipificación dos exilios galegos da guerra civil e do franquismo

A grandes trazos podemos disterar as seguintes fases cronolóxicas no exilio galego dende xullo de 1936, e ao longo do periodo franquista:

- a) Xullo-agosto de 1936.
- b) Setembro 1936-abril 1939.
- c) O periodo posterior ao remate da Guerra Civil, subdividíbel pola súa vez en:
 - c.1. Década de 1940: exilio por “pingueo” de fuxidos e guerrilleiros através de Portugal, cruzando a Península até a fronteira francesa ou por vía marítima.
 - c.2. Década de 1950: fase de menor saída de exilados. Cabería falar máis ben de predominio da emigración legal con motivacións sociopolíticas.
 - c.3. Década de 1960 e até 1972. Primeiras saídas de militantes sindicais e da esquerda, de organizacións reconstituídas e que atinxen a unha xeración máis nova, que non fixo a guerra civil.
 - c.4. 1972-75, fase de exilio temporal de activistas sindicais e políticos posterior ás folgas de Vigo e Ferrol de marzo de 1972, así como ao incremento da axitación política antifranquista.

Dentro de cada unha desas fases, e superpóndose a elas, cabería falar de diversos *itinerarios-tipo*. Obviamente, a diversidade das prosopografías exiladas é enorme. Así e todo, e mesmo a risco de simplificar, podemos establecer a seguinte tipificación para o periodo específico que cobre os anos da guerra civil e a década de 1940:

1. O *fuxido dos primeiros meses*. Trátase do exilado que se converte en *fuxido* nos primeiros días do golpe de Estado en Galicia, despois da caída dos últimos focos de resistencia en Tui ou A Gudiña. Politicamente comprometido, este exilado acudiu de contado á zona republicana, por vía marítima, através de Portugal ou polo monte, e alí incorporouse ás forzas leais. Posteriormente, seguiu o destino-tipo dos exilados *xenéricos* españois logo da caída de Cataluña en xaneiro de 1939 (fuxida a Francia, internamento en campos de concentración, etc.).

2. O *fuxido*. Politicamente comprometido coa Fronte Popular, converteuse en fuxido e non puido escapar de contado á zona republicana ou a América. Xa que logo, refuxiouse no monte e tentou pasar á zona leal ou a Portugal, agachouse en

casas de amigos ou coñecidos, disfrazouse —caso exemplar da andaina de Antón Alonso Ríos, travestido de esmolante, pero tamén de Luis Soto, disfrazado de crego—, e andando o tempo conseguiu escapar de Galicia ao longo da Guerra Civil ou na inmediata posguerra. As opcións, igual que no caso anterior, foron aquí basicamente tres:

2.1. *A fuxida por mar*, dispoñíbel sobre todo para mariñeiros e xente que morase en vilas costeiras, protagonista de varias fugas en bous e barcos, nomeadamente nos primeiros días da sublevación e denantes de os rebeldes ocuparen toda Galicia, que recalaron en Asturias, na Inglaterra ou en Francia, aproveitando tanto as relacións existentes entre portos pesqueiros da cornixa cantábrica e da costa atlántica francesa como a relativa debilidade durante o primeiro ano e medio da guerra civil da frota franquista. Estas evasións por mar foron particularmente relevantes nas zonas nas que a implantación anarcosindicalista era notábel, pois arredor dun 30 por cento dos mariñeiros estaban afiliados á CNT, como A Coruña, pero tamén en lugares como Noia, Muros, Pobra do Caramiñal e Malpica (García Durán 2001: 24). Esas fugas explican a abundanza relativa de exilados procedentes da Costa da Morte e do Barbanza, amais de Ferrolterra.

2.2. *A fuxida cara a Portugal* por vía terrestre. Aí os exilados tiñan pola súa vez que burlar a vixilancia tanto da policía política (PVDE) como da Guarda Fiscal e mais a Guarda Nacional Republicana (GNR) do réxime salazarista. Estes corpos tiñan orde de deter a todos os españois “revolucionarios” indocumentados e entregalos á PVDE para proceder á súa expulsión, o que porén non sempre acontecía, pois en máis dun caso (coma o de Florencio Delgado Gurriarán) os gardas de fronteira non tiveron moito problema en apoiaren temporalmente os exilados, sempre e cando viñeran avalados por coñecidos (fosen contrabandistas, veciños da fronteira cos que existían relacións previas, etcétera).¹¹

A fuxida por Portugal era unha opción teoricamente máis dispoñíbel para os *fuxidos* que podían acceder a eses contactos, é dicir, aos naturais da raia ou aqueles que contaban con coñecidos en bisbarras do Sur de Galicia. Con todo, foron igualmente frecuentes as acollidas espontáneas de fuxidos por parte dos labregos miñotos e transmontanos, que os agachaban na súa casa en troco de os galegos traballaren para eles no campo. Os refuxiados galegos en Portugal puideron apoiarse ademais nas redes preexistentes de contactos e relacións sociais transfronteirizas entre as poboacións de ambos os dous lados da raia. Alicerzábanse esas relacións en elos de parentela, sociabilidade e reprodución social, cimentados ademais na

¹¹ Cf. o testemuño de Florencio Delgado Gurriarán en Pla Brugat (2003: 57-69). Houbo casos de gardas fiscais que só detiñan refuxiados galegos cando había denuncias e non podían evitar ter que intervir. Cf. Alves (1987: 20).

emigración estacional —coma os existentes, por exemplo, no Couto Misto, entre a aldea de Castro Leboreiro e a zona de Bande, ou entre Monção e Salvaterra de Miño— e afeitos á entreaxuda mútua a cuberto da persecución do Estado, e mais na alta cantidade de galegos residentes en Portugal; pero tamén nos contactos propiamente políticos dos exilados con opositores antisalazaristas (dende republicanos da Aliança Democrática Portuguesa até os comunistas, os mellor organizados)¹², na presenza de mestas redes de contrabandistas e colaboradores a ambos os dous lados da raia (Godinho 1995), ou na existencia na banda portuguesa da fronteira de persoas adicadas a fornecer papeis e agachadoiro aos refuxiados en troco de diñeiro, ás veces de simple axuda nos labores agrícolas.

Todas estas redes de contactos e de coñecidos adoitaban cruzarse e seren usadas alternativa ou complementariamente por cada refuxiado na medida das súas posibilidades. Amósaos así, sen máis, a epopea do líder agrario-galeguista Antón Alonso Ríos, entrado pola zona da Serra da Peneda como fuxido en Portugal en xullo de 1938, agachado sucesivamente por pastores que mediaban cun comerciante de Melgaço que tiraba proveito da evasión de refuxiados, por coñecidos del en Arcos de Valdevez, por un comerciante de café republicano antisalazarista no Porto, e por un vello amigo seu natural de Tomiño e emigrado en Lisboa. Finalmente, e despois de desbaratarse o plano de embarcar cara a Francia como polisón nun barco mercante, puido arranxar a obtención de papeis nos consulados arxentino e francés e embarcar a Casablanca, e de alí a Bos Aires, grazas a ter recibido dun coterráneo seu (tamén de Silleda, Pontevedra) residente na Arxentina papeis que lle permitiron suplantarse a personalidade dun seu parente que morrera no país austral (Alonso Ríos 1978: 187-99). De feito, o director da PVDE informaba en outubro de 1937 ao xefe do gabinete do Ministro luso do Interior que “bastantes foragidos espanhóis que se encontran clandestinamente em Portugal, principalmente nas montanhas de Castro Leboreiro, tem obtido da Argentina certidões de nascimento de outros individuos, com que, possivelmente, procurarão documentarse em Portugal”¹³. Dende Portugal, o itinerario máis usual, sobre todo despois da caída da Estremadura en mans dos franquistas, foi o embarque clandestino cara a América ou cara a Francia, para dende alí reintegrárense á zona republicana. O destino dependía en grande medida de qué embaixada ou consulado tiña a ben atender os refuxiados. Andando

¹² Por exemplo, foron os *camaradas* do PCP quen conseguiron a evasión cara a Bordeus a bordo dun cargueiro noruegués do membro do PCE Xosé Fernández Vázquez, *O Noé* ou *Soutomaior* (1904-1986), fuxido dende o Barbanza a Portugal a pé con tres compañeiros. Na posguerra seguían a ser os comunistas quen estaban mellor organizados nas estratexias de evasión vía Portugal, contando con enlaces que mantiñan o contacto cos grupos antisalazaristas. Cf. Soutomaior (1999: 7-17).

¹³ Carta do Director da PVDE ao Chefe do Gabinete do Ministro do Interior, Lisboa, 4.10.1937 (AOS/Ministerio do Interior, Gabinete do Ministro, Maço 486). Para un tratamento polo miúdo da persecución aos refuxiados galegos en Portugal pola Policía salazarista, vid. Grandío Seoane (2001) e Lanero Táboas et al. (2009).

o tempo, tamén funcionaron en Lisboa organizacións de axuda aos refuxiados que serviron de intermediarios cos propios servizos consulares estranxeiros.¹⁴

2.3. *O alistamento no exército franquista como voluntarios*, co fin de protexer a súa vida da represión inmediata, coa esperanza de pasárense ao bando republicano á que se dese a oportunidade. Unha parte dos que optaron ou se viron impelidos a escolleren este vieiro de fuxida conqueriron o seu obxectivo, pasándose na fronte aos republicanos. Outros, porén, non conqueriron pasarse e tiveron que facer a guerra baixo unha bandeira que detestaban.

3. *O exilado por azar xeográfico*, que no intre da sublevación se atopaba en zona leal e incorporouse a seguir ao esforzo de guerra republicano, tivese conciencia política antifascista previa ou non. Mesmo neste último caso, moitos adquirírona ao longo da contenda através da súa experiencia de guerra. Que exilio e emigración estaban fundamente ensarillados no caso galego maniféstase de entrada na orixe xeográfica dos exilados. Pois, aínda que esta dependese moito de factores meramente aleatorios, tamén tiña moito que ver con que boa parte dos galegos que se atopaban fóra do territorio galaico o 18 de xullo de 1936 eran emigrantes intrapeninsulares, sazonais ou permanentes, seguindo en moitos casos tradicións asentadas décadas atrás. A eles sumábanse os numerosos galegos que traballaban nos diversos corpos da Administración, nas súas forzas de orde pública, na Armada e Exército. Entrarían aquí políticos que naquela altura estaban circunstancialmente en Madrid ou que ocupaban responsabilidades en organizacións españolas; sindicalistas, intelectuais ou profesionais; cárregos galegos na Administración ou no Goberno republicano, e estudantes galegos na Universidade madrileña. Tamén se incluían nesta categoría os que se achaban en zona leal por razóns laborais, de xeito temporal ou esporádico, como podían ser os afiadores e canteiros de Terra de Montes ou Nogueira de Ramuín. Un exemplo paradigmático foron os segadores galegos que se atopaban en Castela para a ceifa do trigo, dispersos en varias po-boacións da provincia de Madrid sen posibilidade de voltar a Galicia, e que foron alistados en boa proporción nas *Milicias Gallegas*, integradas ao pouco tempo de entraren en combate no Exército Popular da República. Igualmente, había numerosos galegos espaxados en diversas unidades militares, así como en corpos como a Garda de Asalto ou a mariñeiría de guerra.

¹⁴ Como os cuáqueros norteamericanos do *Unitarian Service Committee* que acolleron ao galeguista Xosé Velo Mosquera no 1948. Probabelmente os mesmos que tamén auxiliaron no 1949 a emigrar a Montevideo, onde adoitaban dirixirse os emigrantes da súa parroquia natal, a Rogelio Pereiras Estévez, antigo concelleiro do PCE na Arnoia (Ourense), encarcerado durante a guerra e colaborador da guerrilla, quen fuxira através da raia. Cf. Piñeiro (2000: 62-66) e Martínez (1999: 174-76).

Unha categoría complementaria sería a dos galegos residentes fóra de Galicia como emigrantes permanentes xa con anterioridade a xullo de 1936, espaxados por diferentes zonas de España. Nomeadamente, os puntos de meirande concentración de inmigración económica galega eran Madrid (por exemplo, boa parte dos panadeiros e carniceros da capital española), o País Basco (nomeadamente, as zonas industriais e mineiras do mesmo, así como os pescadores de Trintxerpe), e mais a conca mineira asturiana, amais de enclaves menores. Neste caso, os galegos rara vez tiveron unha presenza colectiva, pero si unha salientada actuación individual. Moitos exilados galegos fórono, pois, por teren sido previamente emigrantes.

Os republicanos galegos que fixeron a guerra, en parte ou na súa totalidade, no bando leal, como combatentes ou como colaboradores do esforzo bélico, e que sobreviviron ao conflito, víronse abocados a seguiren un destino semellante ao do resto dos republicanos españois: O paso da fronteira nos primeiros meses de 1939, sufrir o internamento en campos de refuxiados, e dende alí procurar un traballo en Francia ou un embarque cara a América dentro dos continxentes evacuados polo *Servicio de Evacuación de de los Republicanos Españoles* (SERE), constituído polo Goberno de Negrín, e a rival *Junta de Auxilio de los Republicanos Españoles* (JARE), creada en xullo de 1939 por Indalecio Prieto. Historia xa abondo coñecida como para estendérmonos de vagar (Mateos 2009).

Cantos dos exilados galegos nos campos franceses acabaron en América? Nin sequera a maioría en termos numéricos. Houbo casos de refuxiados que se presentaron de volta nos seus lugares de orixe contra 1940, agardando que o réxime cumprise as súas promesas de clemenza, o que poucas veces aconteceu. Doutra banda, os exilados pertencentes a organizacións partidarias e sindicais foron privilexados á hora de embarcárense cara a América. Por iso, foron constantes as tirapuxas entre os representantes dos diversos partidos por colocaren máis correligionarios que o cupo teórico dispoñíbel, polo que os candidatos a seren embarcados habían mobilizar todos os recursos e influencias ao seu alcance. E, polo que sabemos, o mesmo aconteceu cos barcos fretados en boa parte con fondos dos emigrantes galegos: por exemplo, os embarcados no paquebote *Ipanema* en xuño de 1939. Aqueles que non voltaron a España ou a Galicia, e que non puideron ser evacuados, tiveron que sobrevivir baixo a ocupación alemá, á parte dos enrolados na Lexión Estranxeira ou en diversos corpos armados, ou baixo o réxime colaboracionista da Francia de Vichy nas condicións sinaladas para o resto dos españois: ingreso en compañías de traballadores estranxeiros, en zona ocupada ou libre; traballo fóra dos campos en diversas ocupacións, conseguindo varios casar con mulleres francesas, atopar un traballo estábel ou aforrar abondo para embarcaren como pasaxeiros cara a outros destinos; ou colaboración coa Resistencia francesa. Algúns tamén foron parar aos

campos de internamento de Túnez e da Alxeria francesa. Os menos afortunados fixeron parte dos perto de 10.000 republicanos españois deportados aos campos de concentración nazis, en especial ao de Mauthausen, onde finaron polo menos 5.000. Entre eles había como mínimo uns 110 galegos (Vázquez Fernández 1982).

Despois da liberación de Francia polas tropas aliadas, unha boa parte deses exilados reemigrou cara a Latinoamérica. Outros, sen podermos establecer porcentaxes fiábeis, reintegráronse ás actividades guerrilleiras no interior de España e Galicia. Outros máis ficaron en diversos puntos da Francia. Outros, en fin, talvez os menos significados en actividades políticas, voltaron a Galicia ou a España, ao longo da segunda metade da década de 1940 ou na seguinte. E unha pequena porcentaxe, que incluía sobre todo militantes e cadros militares afiliados ao PCE, tiveron como destino final do seu exilio a URSS.

Cómpre incluírmos tamén outras dúas categorías de exiliados posteriores a 1939:

4. O *fuxido* ou *guerrilleiro da posguerra*. Inclúense aquí aqueles exilados que se evadiran do cárcere ou se converteron en fuxidos despois de abril de 1939, para escapar de denuncias ou persecucións, e posteriormente conqueriron embarcar cara a América (directamente ou vía Portugal) ou cara a Francia ou pasar por terra até cruzar os Pireneos. E, así mesmo, aqueles que se incorporaran á loita guerrilleira, incluíndo os militantes chegados adoito dende Francia para incorporárense ás agrupacións guerrilleiras a partires de 1944 e que entraron e saíron de Galicia máis dunha vez. Varios destes guerrilleiros acabaron refuxiándose en Francia. Pero tamén, en menor medida, nalgúns países americanos dende fins da década.

5. E., en fin, o legalmente *emigrante* a partires de 1947, pero que, ou ben se insería nun proceso de reagrupamento familiar con exilados das fornadas anteriores xa residentes no estranxeiro,¹⁵ ou que obedece á situación de oposición *consciente*, polos motivos xa sinalados. A disponibilidad de recursos e información, e nomeadamente de puntos de apoio nos países de destino, era neste caso un factor igualmente importante á hora de posibilitar a saída e as súas condicións. Pois aquí existía unha maior marxe de elección á hora de partir e de escoller como partir, cando facelo, e onde se dirixir. Marxe sen dúbida limitada, pero certa.

¹⁵ A título de hipótese, poderíamos sinalar tamén que os refuxiados galegos, a diferenza do conxunto dos españois, presentan unha menor tendencia a viaxaren acompañados do grupo familiar. A razón sería ben sinxela: moitos deles foran fuxidos en orixe, ou se atopaban fóra de Galicia en 1936 por razóns laborais transitorias, polo que a maioría (mariñeiros, segadores, etc.) deixara as súas familias en Galicia.

III. Algúns trazos específicos do exilio galego de 1936-39

Abordarmos o estudo do exilio galego implica tamén preguntármonos sobre a súa peculiaridade dentro do conxunto máis amplo dentro do que se inclúe, que non pode ser outro que o exilio republicano ou antifranquista español. Malia non manter sempre e en todos os lugares de destino unha especificidade institucional singular, ou ser moi visíbel na esfera pública dentro do conxunto do exilio republicano español, o exilio galego si presenta algúns trazos distintivos, motivados tanto polas peculiaridades da saída do país como polas oportunidades dispoñíbeis fóra de Galicia. Pasemos a enumeralos:

1. En primeiro lugar, un trazo distintivo da guerra civil en Galicia foi a práctica ausencia de fronte de combate. En Galicia a penas houbo *milicianos* fronte aos facciosos. A situación xeográfica de Galicia motivou que o país se convertese nunha ratoeira, probabelmente na máis atroz —amais das illas Canarias— de España. O exilio galego foi, por iso, en boa parte un exilio que non sempre compartiu a experiencia miliciana, o combate na guerra. Tratouse tamén dun exilio que procurou a vía directa (Portugal-América, ou mesmo nalgún caso Galicia-América).¹⁶

2. En parte por esa circunstancia, os exilados galegos amosaron unha menor tendencia que os españois a ficaren na Europa, nomeadamente na Francia. A mostra manexada por Javier Rubio, obtida a partires do lugar de nacemento dun milleiro de refuxiados españois residentes nos departamentos de Aveyron, Hérault e Gard dende 1944 é ben significativa: os galegos están practicamente ausentes, como tamén o estaban noutros departamentos (Rubio 1977, I.:268). Pola contra, os galegos mostraron unha moito meirande predisposición a radicárense na América. Non só como resultado da política de acollida do Goberno mexicano, das evacuacións xestionadas polo SERE e mais pola JARE, que en efecto deron cun apreciable número de galegos en México, Santo Domingo (por un tempo), Cuba e Chile. Se, como ten afirmado Dreyfus-Armand (1999: 12), Francia era o país de acollida natural dos exilados políticos españois dende o século XVIII, por razóns de proximidade xeográfica, para os galegos isto non tiña por que ser así, por varios motivos.

Diante todo, por razóns históricas que *redimensionaban* as distancias. Francia podía ficar máis lonxe para un labrego ou mariñeiro galego (ou doutras zonas da Península) que Bos Aires, A Habana, Montevideo ou Nova York, lugares

¹⁶ No decembro de 1937, de feito, os exilados galegos residentes na Habana xa eran abondos para constituíren (talvez con outros españois) un Grupo de Exiliados Antifascistas, que pedía ser repatriado á zona leal ou, se o seu concurso non era xulgado indispensable, poder entrar en México, para o que pedían ao Goberno da República que encetase xestións con este país.

aos que as correntes migratorias se dirixiran con preferencia dende o século XIX. As redes microsociais preexistentes xeradas pola tradición migratoria do país posibilitaron a moitos exilados galegos o disporen de coñecidos, familiares ou amigos en diversos puntos de América, que polo xeral cadraban coas zonas ás que se dirixiran as cadeas migratorias das súas respectivas freguesías ou concellos. Iso posibilitaba unha relativa disponibilidad de información e de recursos, que podían ser fornecidos, nalgúns casos, polos parentes ou conveciños radicados na América. Pois emigrantes e exilados han percorrer en varios treitos un itinerario semellante: coñecer as oportunidades, conquistar auxilio para acadaren o seu destino por vías legais ou ilegais, con algún tipo de documentación. Tanto un emigrante como un exilado na Arxentina peronista, por exemplo, precisaban dispór dunha carta de chamada ou dun contrato de traballo ficticio conquistado através dos parentes ou amigos residentes no país (Devoto 1999).

En varios casos, ademais, os exilados xa eran persoas cunha ampla experiencia vital de mobilidade xeográfica, pois eles mesmos foran emigrantes denantes da Guerra Civil, e adoito debían a esa primeira socialización laboral e política en América o seu compromiso político-ideolóxico posterior.¹⁷ Por esa razón, algúns deles tamén tenderon a voltar a América. Outros eran fillos de familias que migraran, e varios deles naceran alén mar, conservando en máis dun caso a cidadanía dos países onde naceran. Iso facilitaba os trámites da súa volta e, mesmo, serviu para lles salvar a vida. Roteiros particulares dalgúns exilados, de feito, só se explican pola persistencia daquela sorte de elos migratorios.¹⁸ Boa mostra de como exilio e emigración *económica*, polo menos no caso galego, chegaron a complementárense é o curioso caso de varios mariñeiros naturais da localidade costeira de Malpica que fuxiron contra 1938, conseguiron chegar á zona republicana e máis logo foron internados en campos de concentración de Francia. Mentres algún deles foi deportado a Mauthausen, atopando alí a morte, outros conseguiron embarcar no barco *Winnipeg* en agosto de 1939 e desembarcaron en Valparaíso, establecéndose na área. Daquela, Benigno Lago Estévez, antigo emigrante exitoso de Malpica que

¹⁷ Foron os casos, en Cuba, dos comunistas Severino Chacón, Enrique Veira Catrufo, Gumersindo Montero, Beremundo Rodríguez *Alejandro del Valle*, ou do máis emblemático, Enrique Líster; ou no Uruguai do médico lalinense José M^a Fernández Colmeiro, por poñer algúns exemplos.

¹⁸ Por exemplo, Xoán Malvárez Baamonde, sindicalista de Muros que fuxiu nun bou a Bilbao e posteriormente foi refuxiado nun campo francés, dirixiuse no seu exilio a Estados Unidos seguindo un destino migratorio tradicional do seu concello de orixe. Adolfo Méndez Montero, natural de Carracedo (A Peroxa) e fuxido a Portugal no 1937, refuxiouse en Chile, seguindo o trazo da cadea migratoria xa existente na súa freguesía que a conectaba con aquel país, onde xa residían os seus irmáns Francisco e Elías. O mesmo fai o carabineiro do posto de A Mezquita Bernardino Guerra Fuentes, quen chegou tamén a Chile seguindo o trazo da cadea migratoria que unía a freguesía de Chaguazoso con aquel país. E un dos líderes iniciais da comunidade galega de Venezuela, o comunista Manuel Gallego González, foi evacuado polo SERE cara a Santo Domingo, pero acabou reemigrando dende este país a Venezuela, porque un tío seu reemigrara pola súa vez dende Cuba a Venezuela no 1930.

fixera fortuna en Río Gallegos (Arxentina) e que na década de 1930 se radicara en Perú para adicarse á industria conserveira, enteírouse da existencia dese núcleo de coterráneos con experiencia nas artes de pesca. Foinos buscar e empregounos nas súas fábricas peruanas. Inaugurouse así unha cadea migratoria pola feliz conxunción entre exilados e pioneiro, engraxada dende 1947 con novos aportes de Malpica e Corcubión (García Domínguez 1998). Os elos familiares con América, practicamente omnipresentes en calquera exilado galego, podían xogar tamén un papel indirecto: servir de garantía perante as autoridades consulares ou de inmigración cando estas puñan pexas aos recién chegados.¹⁹

Obviamente, non todos puideron apelar a estes contactos, por falla de oportunidades, tempo ou azar. O exilado galego que fixo a guerra na zona leal como combatente republicano, que atravesou os Pireneos e ingresou nos campos de internamento franceses, que non puido embarcarse cara a América e tivo que pasar polos corpos de traballadores estranxeiros na Francia (ocupada ou colaboracionista) e na Alemaña, e as condicións de sobrevivencia controlada na Francia de Vichy, que participou na Resistencia francesa, etcétera, amosou unha meirande tendencia a ficar en Europa, nomeadamente en Francia. Pódese afirmar o mesmo de moitos dos exilados dos anos corenta pertencentes ao PCE, á CNT ou á guerrilla antifranquista, quen puideron achar acubillo nas redes de acollida organizadas por esas organizacións en solo francés. Con todo, tamén neste caso se rexistran varios exemplos de reemigración posterior cara a Latinoamérica, talvez seguindo o trazo dalgunha rede microsocia, ou forzados polas circunstancias macropolíticas e a maior ou menor tolerancia dos réximes políticos dos países de acollida cara á presenza e angueiras dos exilados. Así, un destino relativamente usual de varios mariñeiros galegos, “nenos da guerra” e militantes comunistas exilados na URSS foi Cuba —ademais das varias deceas de españois que, nos anos sesenta, foron enviados á illa como contribución á construción do socialismo naquel país—, igual que o foi de varios fuxidos e guerrilleiros galegos que nos anos corenta ou primeiros cincuenta se exilaron en Francia, para despois reemigraren a América seguindo cadeas migratorias das súas zonas de orixe;²⁰ ou ben (após 1959) por simpatía ideolóxica coa revolución cubana.

¹⁹ Por exemplo, o comunista Santiago Álvarez, ao chegar a Cuba reexilado dende Santo Domingo no novembro de 1939, fixo valer diante do inspector de Emigración que tiña un tío seu residindo na provincia de Camagüey, e do que ouvira falar na familia, e que este respondería por el, o que lle facilitou a entrada. Porén, Álvarez non coñecería persoalmente os seus parentes na illa até uns días despois. Vid. Álvarez (1988: 201, 239-41).

²⁰ Por exemplo, o caso de Luis Villar Pérez (1907-?), militante socialista de Cartelle que foi alcalde de A Merca (Ourense). Foi preso no cárcere de Celanova, salvándose milagreiramente de ser paseado, fuxiu por dúas veces a Portugal, co propósito de emigrar á Arxentina, onde moraba o seu sogro, sen conseguir arranxar os papeis. Finalmente, pasou a Francia, dende onde embarcou cara á Arxentina, mais rematou no Uruguai, onde tamén tiña parentes e traballou de carpinteiro. Vid. Del Caño (1983: 63-79).

Con todo, nestes e outros exemplos as marxes de elección individual, xa de seu limitadas no caso do exilio, restrinxíanse aínda máis no caso dos exilados suxeitos a ferreñas disciplinas partidarias. Isto foi particularmente notábel no caso dos afiliados ao PCE con responsabilidades organizativas dentro do partido, que decidía os destinos dos exilados dende Francia nas diversas expedicións. E posteriormente decidía sobre as misións concretas a dar aos seus militantes. As variacións nos destinos migratorios de moitos exilados comunistas dependeron das instrucións recibidas con vistas á estratexia de loita antifranquista da organización.

De todos os xeitos, cómpre non esquecer que as novas oportunidades que se podían abrir nos novos destinos ou nos destinos intermedios, o azar, as novas redes de amizade e colaboura forxadas durante os primeiros intres do periplo exilado, facían igualmente que as redes microsociais preexistentes, e xa que logo os posíbeis itinerarios, non fosen necesariamente *determinantes*, senón só *condicionantes*. Coma na emigración, os individuos escollían dentro dun abano limitado e mudábel de oportunidades.²¹ E non sempre o país de destino resultou unha boa escolla no medio e longo prazo. Non faltou algún exilado que se encontrou con desfavorábeis condicións sociopolíticas no país de destino, rebelouse contra delas activamente e rematou sendo exilado por partida dupla, véndose obrigado a unha reexpatriación forzada.²²

3. *A excepcional importancia que no caso galego adquiriron as colectividades organizadas e conscienciadas de emigrantes en América*, como provedores de recursos, canalizadores de información e pólos de atracción á hora de os exilados escolleren, ou buscaren, un destino migratorio, complementándose co papel das redes microsociais de carácter privado. Exerceron ese papel de provedores de recursos mediante a constitución de organismos específicos para o envío de fondos aos refuxiados galegos nos campos de concentración de Francia, como a *Central Gallega de Ayuda al Frente Popular Español* e máis tarde a *Central Gallega de Ayuda a los Refugiados* constituída a finais de 1938 no seo da Federación de Sociedades Gallegas (FSG) de Bos Aires (Núñez Seixas 1992: 301-05; Díaz 2007: 86-96). A esas organizacións sumáronse varios comités de axuda constituídos na colectividade de inmigrantes galegos da capital arxentina dende o comezo do conflito bélico,

²¹ Por poñer un caso, o fisterán Antonio García Canosa, *pasado* á zona leal e despois refuxiado en Francia, foi reclamado por varios irmáns residentes nos EE.UU., pero rematou por establecerse en Chile. E o ex-alcalde republicano de Noia e gobernador civil de Ciudad Real Germán Vidal Barreiro non desembarcou en Bos Aires canda o seu correligionario e paisano Severino Iglesias Siso por unha confusión nos seus documentos de identificación. Razón pola que foi parar a Chile, onde acabou por residir até a súa morte.

²² Eís o caso, por exemplo, do carpinteiro anarquista boirense Joaquín Sánchez Patiño, fuxido e preso na Guerra Civil, embarcado ao Uruguai clandestinamente, onde se estableceu, reclamou a súa familia e se implicou máis logo no movemento *tupamaro*, razón pola que tivo que exilarse aos EE.UU.

ás veces a escala municipal ou comarcal, e mais a actividade frenética da propia FSG como dinamizadora dos organismos arxentinos de axuda á República española. Unha dinámica semellante rexistrouse en Montevideo. E tamén foi salientábel a actividade desenvolvida no mesmo senso polo *Frente Popular Antifascista Gallego* (FPAG) de Nova York fundado en decembro de 1937 como sección das Sociedades Hispanas Confederadas, que chegou a contar con varias filiais no Estado de Nova York, en Filadelfia e Boston, e contribuíu grandemente a fornecer fondos para a evacuación a América de refuxiados galegos e españois nos campos de internamento franceses (Pérez Rey 2006).

Certamente, a existencia desas macroorganizacións foi fundamental para que determinadas personalidades políticas do exilio galego se radicasen en América, dende Castelao a Basilio Álvarez e Bibiano Ossorio Fernández-Tafall. Mais, igualmente, as sociedades de instrucción galegas, nomeadamente as da Arxentina, xogaron un sobranceiro papel como pólos de atracción e provedores de recursos a escala máis reducida, recadados mediante subscricións e festivais, que eran enviados a coterráneos refuxiados en Francia en 1939-40.²³ Así aconteceu en varios casos.²⁴

A disponibilidad de pólos de atracción en América produto da emigración anterior a 1936, e mais a abundanza relativa de redes microsociais (formais —cristalizadas dalgún xeito institucional, como unha asociación— ou informais) que ligaban as freguesías de América e de Galicia (Núñez Seixas 2005), tamén tivo outra consecuencia. O exilio galego á Arxentina e Uruguai tivo, en comparanza co conxunto do exilio republicano español —e deixando á parte o particular caso basco—, un perfil social relativamente menos elitista *en relación coa colectividade de inmigrantes “económicos” xa establecida* que o sinalado para o conxunto dos exilados españois na Arxentina, e para América en xeral coa relativa excepción de Chile (Schwarzstein 2000: 42-43; Ortuño Martínez 2009).

Só estamos en condicións de formular esta afirmación como hipótese, pois os datos que podemos ofrecer en conxunto son aínda incompletos. Igual que no caso global español, tiveron certamente máis facilidades para ir a América aqueles que eran considerados man de obra atractiva, pola súa cualificación, para os

²³ Por poñer un exemplo, o *Centro del Ayuntamiento de Gome sende* en Bos Aires recadou cartos en agosto de 1941 para axudar a Antonio Pereira Álvarez, refuxiado nun campo de concentración da Francia. Cf. *Galicia*, Bos Aires, XIX: 738, 2.8.1941, p. 10.

²⁴ Por exemplo, Manuel Mariño Méndez, alcalde socialista de Salvaterra de Miño en 1931-34 e 1936 e antigo delegado en Galicia da sociedade porteña Unión Progresista de Salvaterra de Miño, foi acollido polos seus coterráneos logo da súa fuxida a Portugal e Francia, e o seu embarque clandestino cara a Bos Aires. E o propio fixo a fundamente esquerdista e republicana *Unión del Partido Judicial de Órdenes* de Bos Aires (constituída no 1938, resultado da fusión de varias entidades da bisbarra) con Manuel García Gerpe, avogado republicano e alcalde de Ordes, quen foi reclamado dende a República Dominicana.

países receptores (profesionais, profesores universitarios, etc.). Mais, con todo, unha primeira lectura suxire que a porcentaxe de labregos e mariñeiros, e de obreiros cualificados e non cualificados, entre os exilados galegos na Arxentina é maior que no caso de México. O que os achegaría máis (sen por iso desaparecer a distancia) ao perfil social medio dos inmigrantes galegos na República Austral. No caso dos exilados galegos a México sobexan nunha meirande porcentaxe, sobre todo, os profesionais liberais (médicos, avogados, farmacéuticos, etc.), peritos mercantís, mestres e profesores, amais de cadros políticos, e só en menor medida aparecen representados mariñeiros, labregos e obreiros manuais non cualificados. Pola contra, o perfil social orixinario dos inmigrantes galegos en México denantes de 1936 era clásico: campesiños e xornaleiros, dos que a inserción socioprofesional naquel país se realizara sobre todo nos ramos do comercio ao detalle, chegando a ter unha salientábel importancia económica, malia a súa escasa contía numérica (Villaverde 2003).

Igual que no resto do exilio republicano español, en comparanza coa Arxentina apréciase claramente unha estrutura ocupacional máis modesta no caso dos exilados evacuados por medio do SERE e da JARE de xeito organizado a México, Cuba e Santo Domingo, onde tamén primou o feito de estar enrolado en organizacións políticas. Dende eses destinos, e nomeadamente dende Santo Domingo, os exilados dirixíronse na súa maioría a outros lugares, no caso dominicano pola mudanza de actitude da política da ditadura de Trujillo cara aos refuxiados republicanos españois, que levou os máis connotados politicamente a procurar que se lles levase a outro país. O “pingar” de exilados antifranquistas posterior a 1939-40 tendeu a dirixirse con máis claridade cara á Arxentina, seguindo a tendencia tamén observábel no exilio republicano español en xeral (Schwarzstein 2000: 93-94). É certo que a existencia de axudas institucionais por parte de organizacións internacionais, coma o Comité Intergubernamental dos Refuxiados, creado en Londres no 1938 e transformado na Organización Internacional para os Refuxiados [OIR] no 1946, do que dependía en Francia a Oficina Central para os Refuxiados Españois constituída en xuño de 1945; así como a asistencia prestada por algunhas organizacións cristianas de carácter humanitario (os cuáqueros, ou o *American Christian Committee*) tamén contribuíu a manter ese pingueo, sobre todo a partires de 1946.

As colectividades organizadas de emigrantes galegos na América foron, pois, cruciais no proceso de chegada e inserción dos exilados. Mais non sempre constituíron unha panacea no que atinxe ás posibilidades de integración sociolaboral daqueles nos países de acollida. As oportunidades individuais dos exilados nos países receptores dependeron de múltiples factores, pero no esencial foron semellantes aos de calquera inmigrante: unha ecuación entre os seus *coñecementos*,

bagaxe formativa e cualificación profesional, e mais os seus *coñecidos*, as redes sociais en que apoiárense. En xeral, e coma no caso dos emigrantes, pódese afirmar que a inserción sociolaboral foi máis favorábel para aqueles de meirande formación e sen seren demasiado avanzados en idade para o mercado laboral, e que dispuxesen de redes de apoio (familiares, comunitarias e de paisanaxe, profesionais ou políticas) nos países receptores. Os intelectuais, profesores e universitarios acharon na súa maioría un acubillo relativamente favorábel e dispuxeron de oportunidades para exercitaren en novos contextos a súa profesión. Pero os perfís prosopográficos dispoñíbeis tamén semellan indicar que, sobre todo na Arxentina, Uruguai e Mexico, exilados cunha formación como obreiros cualificados, empregados, artesáns ou mesmo de orixe labrega puideron labrarse un futuro como pequenos comerciantes, industriais, artesáns e empregados. A iso, sobre todo no caso mexicano, contribuíron as axudas e empréstimos da JARE para establecer pequenos comercios ou industrias, así como os fondos investidos polo propio SERE para fundar empresas nas que traballaron tamén numerosos exilados.

A variedade das traxectorias biográficas, en todo caso, semella ser tan ampla coma no caso da emigración. A gama abranguería dende o exilado socialista vigués Marín, carniceiro de profesión, que en Cuba instalou unha fábrica de embutidos derivados do porco, tendo como distribuidor na Habana a outro exilado socialista, até o éxito comercial do galeguista Elixio Rodríguez e de varios dos seus compañeiros no México das décadas de 1940 e 1950, coma o tamén galeguista Florencio Delgado Gurriarán (Álvarez 1988: 241; Pla Brugat 2003: 66-67). Pasando por biografías menos afortunadas, como as dos poucos que ficaron en Santo Domingo, ou a de Xerardo Díaz Fernández, mestre e oficial de xulgado, amais de procurador, que dende a súa chegada no 1951 a Montevideo, con 44 anos cumpridos e con redes febles nas que apoiarse, tivo que traballar de dependente de comercio, sereno e porteiro, até xubilarse como contábel (Díaz Fernández 1991).

Outra cuestión que xorde ao observarmos as dinámicas de inserción sociolaboral, e que se vencella cun clásico debate dos estudos migratorios: Que foi máis importante á hora de conquistar unha axeitada inserción sociolaboral: os elos *fortes*, como podían ser no caso dos exilados os familiares, ou os elos *febles* (amizades, coterráneos, correligionarios do mesmo partido ou facción)? (Granovetter 1974; Grieco 1987; Ramella 1995) A análise prosopográfica semella suxerir, a respeito deste debate, que no exilio os elos fortes adquiren nun primeiro intre unha grande relevancia, máis que os febles, á hora de conquistar a entrada no país por mor das específicas e restrictivas circunstancias en que se produce a saída de Galicia e mais o ingreso no país de destino. Mais, posteriormente, foron os elos febles (veciñanza, amizades, correligionarios) os que facilitaron a inserción sociolaboral dos exilados,

que en moitos casos se viu facilitada pola acollida da vella colonia de coterráneos, que lles abre os seus nichos de actividade e outorga aos exilados un plus de confianza, malia non sempre compartir unha mesma orientación política. Neste caso, confirmaríase a primacía dos elos *febles* á hora de facilitar a inserción sociolaboral nos novos destinos, traducidos, por exemplo, na frecuente colaboura entre os propios exilados en empresas comerciais, industriais e (por suposto) intelectuais ou editoriais. Talvez por esa razón os exilados non adoitan actuar como *pioneiros* de novas cadeas migratorias logo de 1946, alén de reclamaren aos seus familiares máis directos. Un caso particular foi o dos exilados militantes dun partido (nomeadamente, o PCE) cuxo apelo *internacionalista* mobilizaba redes de solidariedade eficaces noutros países, integradas por correlixionarios doutra nacionalidade. Aí o *partido* era máis importante que a familia.

Con todo, un debate adicional que se podería plantexar é até que punto a definición de elos fortes e febles que se manexa nos estudos migratorios é trasplantábel ao exilio. As experiencias compartidas da fuxida de Galicia, do combate contra do inimigo común, da saída do país, do campo de internamento, da deportación ou da viaxe, podían transformar elos teoricamente *febles* (camaradería, afinidade política) en *fortes*, ou, se se quere, confirmar a primacía que os elos *construídos* poden adquirir sobre os orgánicos. Xa que logo, a meirande importancia que cobran eses novos vencellos e relacións de amizade podían moi ben facer aparecer os elos familiares e/ou con coterráneos ou antigos conveciños na América como unha realidade ben máis lonxana.

4. Unha peculiaridade adicional foi que, a diferenza dos círculos de exilados cataláns e bascos, o exilio galego tivo unha problemática *existencia institucional autónoma*. Boa parte dos exilados galegos non se integraron especificamente en círculos de sociabilidade formal, en organizacións ou en agrupacións de ámbito especificamente galego, e non acataron outra autoridade que non fose a das súas organizacións políticas ou a do Goberno da República. o exilio. A fronteira, xa que logo, entre o que podemos denominar *exilio galego* e o que poderíamos definir como *participación galega no exilio republicano español* non é sempre nidia. Porén, isto non quere dicir que fose inexistente. De feito, poderíamolo ubicar nun punto intermedio nunha hipotética clasificación de especificidade e dinámica autónoma que fose dun punto cero (exilio español *xenérico*) a un punto dez (exilio nacionalista basco ou catalanista).

A ubicación dese punto varía segundo o país e a época que esteamos a tratar. En xeral, podemos afirmar que acadou o seu máximo no exilio galego no Río da Prata, mercé á forza do tecido societario autónomo dos inmigrantes galaicos xa establecidos e grazas á influencia relativa nel dos galeguistas. Estes últimos foron

o sector político do exilio máis interesado, como tamén por diferentes razóns os comunistas galegos, en preservar aquela especificidade mediante o mantemento dun tecido de asociacións e institucións propias, que aspiraban a unha integración suprapartidaria e *patriótica* da colectividade inmigrada. Foi o caso do Consello de Galiza fundado no outubro de 1944 polos exilados e inmigrantes galeguistas e algúns republicanos de esquerda, a Irmandade Galega, ou a Comisión Intersocietaria para a Conmemoración das Datas Patrióticas Galegas de Bos Aires. Tamén tentaron manter a visibilidade e autonomía do espazo público do exilio galego através do desenvolvemento dunha cultura política específica, cimentada nunha liturxia conmemorativa e simbólica propia (os banquetes e homenaxes co gallo do 25 de xullo, do 28 de xuño ou dos Mártires de Carral, e, após 1950, o culto á lembranza de Castelao) e mais nun tecido editorial, xornalístico, radiofónico e publicístico de seu. Todo iso forxaba unha *esfera pública* autónoma. Esta especificidade mantívose ao longo das décadas de 1940 e 1950, para comezar o seu devalo no decurso da década dos sesenta e practicamente desaparecer na década dos setenta (Santidrián Arias 2006).

Nun nivel de difusión social moito menor, e con protagonismo constante, pero esporádico, ao longo dos anos corenta, cincuenta e primeiros sesenta, situouse igualmente o exilio mexicano, contando neste caso como protagonistas aos comunistas e de xeito máis feble aos galeguistas. Pola contra, en núcleos como Chile, Brasil ou Cuba a esfera pública específica do exilio galego tendeu a esmorecer xa dende finais da década de 1940, igual que nos EE.UU. ou en Francia.

5. Un trazo que non foi exclusivo dos galegos, mais que si os distinguiu claramente dentro do colectivo español *xenérico* foi o feito de *os exilados incidiren claramente nas dinámicas comunitarias e organizativas das colectividades de emigrantes galegos nos diversos puntos de América*. Fenómeno que podía ter lugar no nivel da convivencia nos segmentos do mercado laboral, e igualmente na integración dos exilados ou non nas estruturas societarias e mutualistas constituídas polos emigrantes, as cales, cómpre lembrar, non representaban á totalidade da colonia emigrante, senón a unha parte relativamente minoritaria.

A interacción entre exilados e emigrantes organizados adoptou diversos modelos segundo os diferentes países. Iso era dependente de a) o grao de artellamento societario dos inmigrantes galegos no intre de os exilados chegaren; b) a orientación sociopolítica predominante desas institucións societarias e mais das súas elites, que nalgúns países de acollida posuían unha grande cohesión grupal e unhas orientacións político-ideolóxicas xa definidas, e c) as estratexias dirixidas cara ao liderado da comunidade inmigrante por parte dos exilados, nomeadamente dos seus grupos e faccións político-ideolóxicas máis representativas.

Este fenómeno non era novo. Os comezos do asociacionismo galego inmigrante na Arxentina, Uruguai e Cuba no derradeiro terzo do século XIX estiveran estreitamente ligados á axencia como líderes étnicos de expatriados republicano-federalis, de xeito complementario a outros actores. Agora, porén, a situación era algo máis complexa. Existían, dunha banda, elites societarias autóctonas con intereses consolidados e simpatías políticas definidas. Doutra banda, cos exilados entraron en lideira novos protagonistas político-ideolóxicos ate entón pouco presentes alén mar, nomeadamente os comunistas, así como fidelidades de partido e retesías transplantadas dende a experiencia da guerra civil en España, que os emigrantes non sempre comprendían. Cómpre lembrar, ademais, que os exilados optaron na maioría dos casos por tentaren influír ou integrárense en asociacións de inmigrantes cuxa natureza era, polo xeral, mutualista-asistencial, recreativa e cultural. Este era un xogo contraproducente en moitos casos, pois, con iso, víanse tamén obrigados a modular a súa mensaxe en termos comunitarios e interclasistas, para manteren a afiliación ás entidades e o vencello territorial como mínimo común denominador de sensibilidades moi diversas entre os asociados. Isto impuña serias restricións á conversión das entidades de emigrantes en simples plataformas de propaganda e conscienciación política. E é que a política dos exilados non sempre era igual á política dos emigrantes.²⁵

Emporiso, é evidente que non todos os exilados amosaron interese, dende finais da década de 1940, en seguiren activamente vencellados ás actividades dos grupos políticos exilados: unha boa porcentaxe daqueles adicouse a reconstruír a súa vida, a tentar reagruparse coa súa familia ou a forxar unha nova. Igualmente, non todos os exilados buscaron o acubillo e a solidariedade das colectividades de inmigrantes galegos ou españois.

6. En derradeiro lugar, cómpre sinalar un fenómeno xeral que atinxiu á grande maioría das colectividades de emigrantes galegos xa asentados en América, e mais aos exilados que nelas se integraron, foi *a falla de relevo xeracional do exilio, e mesmo da primeira camada de exilados de 1880-1930, perante a nova vaga de emigración económica que, malia incluír dentro dela máis dun exilado político ou desafecto ao réxime franquista, tivo unhas características sociolóxicas, e unhas orientacións sociopolíticas, sensibelmente diferentes*. Tratouse dunha inmigración integrada maioritariamente por labregos nados nos finais dos anos vinte e ao longo da década dos trinta. Eran fillos da represión, do racionamento, das requisas das Xuntas de Abastos, do medo e da pobreza, a maioría deles co servizo militar feito

²⁵ Para máis detalles sobre as modalidades específicas e segundo países de acollida desta interacción, vid. Núñez Seixas (2006b: 42-49).

no exército español —do que moitos gardaron unha boa lembranza, por nel teren aprendido algún oficio ou algunha habelencia, como conducir un automóbil—, e cun certo verniz de adoutramento franquista; ou, cando menos, sen memoria do que fora a II República e mais a mobilización sociopolítica e asociativa anterior a 1936.²⁶ Aínda no 1958, un emigrante en Montevideo de convicións laicas e republicanas, Vicente Naveiras, escribíalle ao seu sobriño en Ferreira (San Sadurniño) que “los que vienen ahora de esas tierras [...] bienen tan cambiados parece que no solo perdieron la moral sino también la dignidad”²⁷.

Iso non excluía o descontente pola situación socioeconómica, pola miseria. Pero a *política* era un tema tabú, e o consentimento unha actitude estendida (Cabana Iglesia 2009). Rememorábo así un emigrante nado na freguesía de San Tirso de Vilanova (Malpica) no 1928 e que chegou a Bos Aires no 1952:

Veníamos de convivir con el franquismo, pero yo nunca me di cuenta de que Franco era un dictador. Pertencíamos a una familia muy católica y eso era sinónimo de franquista [...]. Éramos amigos del cura y de la guardia civil, y aunque yo de política no entendía absolutamente nada, igual aplaudía los discursos del Caudillo. [...] Por las buenas o por las malas, blancos o rojos, obedecíamos al pequeño gigante aunque nos matara de hambre. Había que pagar las consecuencias de la guerra y sin protestar (Varela 1995:51).

Cando arribaron a América e se integraron en asociacións moitas veces lideradas polos antigos emigrantes republicanos, ou ben influídas polos exilados, moitos deles experimentaron rexeitamento perante a ausencia dos símbolos *españoles* (a bandeira bicór, por exemplo, dando lugar a novas edicións de *guerras das bandeiras* nos anos sesenta en varias sociedades locais, coma o Centro Tui-Salceda de Bos Aires). Para unha parte deses novos emigrantes, o seu ascenso ao liderado das institucións mutualistas e recreativas, xenerosamente apoiado pola diplomacia franquista, constituía unha parte das súas expectativas de recoñecemento público paralelas á súa mobilidade social ascendente. E niso atoparon apoio dos sectores profranquistas das colectividades emigradas. O contacto máis frecuente coa terra de orixe, favorecido pola xeneralización do transporte aéreo, así como a constatación da pervivencia do franquismo, o esmorecemento da memoria republicana e os sinais de despegue económico na España da década de 1960, cuestionaron ademais moitas certidumes entre máis dun vello residente.

²⁶ Traslóceno así algunhas autobiografías de emigrantes desta xeración: vid. por exemplo Varela (1996: 41-44); Bodelón (1995); Manteiga (1996); Fernández (1960), Igalmente, vid. as observacións de Puga (1988).

²⁷ Carta de Vicente Naveiras a J. A. Naveiras, Montevideo, 12.3.1958, citada en Núñez Seixas e Soutelo (2005: 178).

Por suposto, xeneralizar sempre ten algo de inxusto. Pois non é menos certo que, igual que acontecía no caso da emigración a Europa, máis dun emigrante entrou en contacto coa cultura política dos exilados e das antigas elites comprometidas da colectividade, recollendo o seu legado e identificándose con el.²⁸ Mais como *tendencia xeral e maioritaria*, e tendo en conta o que acontecerá nos ámbitos institucionais *autónomos e específicos* da colectividade galega, pensamos que unha hipótese a aprofundar no futuro pode ser a da dupla dialéctica dos exilados galegos *fronte aos “antigos residentes” e ás novas vagas de inmigración económica*. A desproporción entre o baixo número (relativo) de exilados galegos e a nova enxurrada numérica de emigrantes, contribuiu en boa medida a iso.

Bibliografía

- Alonso Ríos, A. (1978): *O señor Afranio. Ou como me rispei das gadoupas da morte (memorias dun fuxido)*, Vigo, Castrelos.
- Alted, A. (2005): *La voz de los vencidos: El exilio republicano de 1939*, Madrid, Aguilar.
- Álvarez, S. (1988): *Memorias III*, Sada, Ed. do Castro.
- Alves, J. Fernandes (1987): *O Barroso e a Guerra Civil de Espanha*, Montalegre, Câmara Municipal.
- Biernat, C. (2007): *¿Buenos o útiles? La política inmigratoria del peronismo*, Bos Aires, Biblos.
- Bodelón, J. (1995): *Vida azarosa de un emigrante*, Lugo, Alvarellos.
- Cabana Iglesia, A. (2009): *Xente de Orde: O consentimento cara o franquismo en Galicia*, Santa Comba, TresCTres.
- Caño, X. M. del (1983): *Lembranzas dun home*, Santiago de Compostela, Eds. do Cerne.
- Cristóforis, N. A. de (2008): El último ciclo de inmigración gallega en la Argentina: Una aproximación a sus características principales. En De Cristóforis, N. A., e Fernández, A. (eds.), *Las migraciones españolas a la Argentina: Variaciones regionales (siglos XIX-XX)*, Bos Aires, Biblos, pp. 77-105.
- Devoto, F. (1999): Ideas, políticas y prácticas migratorias argentinas en una perspectiva de largo plazo (1852-1960). *Exils et Migrations Ibériques au XXe siècle*, 7, pp. 29-60.
- Díaz, H. (2007): *Historia de la Federación de Sociedades Gallegas. Identidades políticas y prácticas militantes*, Bos Aires, Biblos/Fundación Sotelo Blanco.

²⁸ Un caso coñecido é o líder sindicalista na Galicia logo de 1974 Manuel Mera (Leira 2000). Outro é o do galeguista Antón Moreda, promotor do *Consello da Mocidade* no 1962: vid. a entrevista “Antón Moreda Rodríguez, o legado do exilio”, *Murguía*, 9 (2006), pp. 109-17

- Díaz Fernández, X. (1991): *Desde la diáspora*, Sada, Ed. do Castro.
- Díaz Rubianes, R. (2001): *Memorias, pensamientos y versos*, s. l. [Mexico], s. ed.
- Dreyfus-Armand, G. (2000): *El exilio de los republicanos españoles en Francia. De la Guerra Civil a la muerte de Franco*, Barcelona, Crítica.
- Duarte, A. (1998): *La República del emigrante. La cultura política de los españoles en Argentina, 1875-1910*, Lleida, Milenio.
- Fernández, B. (1960): *Paleta de aldea*, Bos Aires, Sophos, 1960
- Fernández Vicente, M^a J. (2004): *Émigrer sous Franco. Politiques publiques et stratégies individuelles dans l'émigration espagnole vers l'Argentine et vers la France (1945-1965)*, Lille, ANRT.
- García Domínguez, M^a T. (1998), Aproximación ó estudo da emigración galega da “Costa da Morte” cara a Perú na segunda metade do século XX (1940-1970). *Estudos Migratorios*, 5, pp. 177-97.
- García Durán, J. (2001): *Pola liberdade. A loita antifranquista de Luís Costa*, ed. de D. Pereira, Vigo, A Nosa Terra.
- Godinho, P. (1995): O contrabando como estratexía integrada nas aldeias da raia trasmontana. *A Trabe de Ouro*, 22, pp. 43-56.
- Grandío Seoane, E. (2001): A raia que deixou de selo. A fronteira galego-portuguesa en xullo de 1936. En Balboa, X., e Pernas Oroza, H. (comps.), *Entre nós. Estudos de arte, xeografía e historia en homenaxe ó profesor Xosé Manuel Pose Antelo*, Santiago de Compostela, USC, pp. 999-1022.
- Granovetter, M. (1974): *Getting a Job*, Cambridge, Ma., Harvard UP.
- Grieco, M. (1987): *Keeping it in the Family. Social Networks and Employment Change*, Nova York, Tavistock.
- Grosso, B. (1999): La notion de réfugié au XXe Siècle. *Exils et Migrations Ibériques au XXe siècle*, 7, pp. 165-78.
- Juana, J. de, e Prada, X., eds. (2006): *Lo que han hecho en Galicia. Violencia política, represión y exilio (1936-1939)*, Barcelona, Crítica.
- Kenny, M. (1962): Twentieth-Century Spanish Expatriates in Mexico: an Urban Sub-Culture. *Anthropological Quarterly*, 35, pp. 169-80.
- Kenny, Michael et al. (1979): *Inmigrantes y refugiados españoles en México. Siglo XX*, México, Eds. de la Casa Chata.
- Lanero Táboas, D., et al. (2009): La “Raia” galaico-portuguesa en tiempos convulsos: nuevas interpretaciones sobre el control político y la cultura de frontera en las dictaduras ibéricas (1936-1945). En Freire, D., et al. (coord.): *Contrabando na Fronteira Luso-Espanhola: prácticas, memórias e patrimónios*, Lisboa, Nelson de Matos, pp. 57-87.
- Leira, X. (2000): *Manuel Mera, a paixón militante*, Vigo, Eds. Xerais.

- De Luis Martín, F., e Arias González, J. (2000): *De O Grove a Cuba (1937-1964). Memorias de Juan Aguiño: pescador y exiliado*, Sada, Eds. do Castro.
- Manteiga, X. M^a (1996): *Cartas dun emigrante*, Bos Aires, Ed. do autor.
- MacDonald, J. S. (1970): Italian Migration to Australia. Manifest Functions of Bureaucracy versus Latent Functions of Informal Networks. *Journal of Social History*, 3:3, pp. 249-75.
- Martínez, J. L. (1999): *Queridos gallegos*, Montevideo, Doble Clic.
- Mateos, A. (2009): *La batalla de Mexico. Final de la guerra civil y ayuda a los refugiados, 1939-1945*, Madrid, Alianza.
- Núñez Seixas, X. M. (1992): *O galeguismo en América, 1879-1936*, Sada, Eds. do Castro.
- ____ (2005): La récréation de la paroisse: les immigrants galiciens à Buenos Aires (1900-1940). *Hommes et Migrations*, 1256, pp. 6-24.
- ____ (2006a): Las paradojas de la *cuestión gallega* durante la II República. En Egado, M^a Á. (ed.): *Memoria de la Segunda República. Mito y Realidad*, Madrid, Biblioteca Nueva/ CIERE, pp. 333-61.
- ____ (2006b): Itinerarios do desterro: Sobre a especificidade do exilio galego de 1936. En Núñez Seixas, X. M., e Cagiao Vila, P. (eds.): *O exilio galego: Política, sociedade, itinerarios*, Sada-A Coruña, Eds. do Castro/ Consello da Cultura Galega, pp. 11-51.
- ____ (2006c): Modelos de liderazgo en comunidades emigradas: Algunas reflexiones a partir de los españoles en América (1870-1940). En Bernasconi, A., e Frid, C. (eds.): *De Europa a las Américas. Dirigentes y liderazgos (1880-1960)*, Bos Aires, Biblos, pp. 17-41.
- Núñez Seixas, X. M., e Farías, R. (2009): Transterrados y emigrados: Una interpretación sociopolítica del exilio gallego de 1936. *Arbor. Ciencia, Pensamiento y Cultura*, 735, pp. 113-27.
- Núñez Seixas, X. M., e Soutelo, R. (2005): *As cartas do destino. Unha familia galega entre dous mundos, 1919-1971*, Vigo, Galaxia.
- Ortuño Martínez, B. (2009): El exilio español de 1939 en Argentina. Una visión de conjunto. *Boletín del CIRSP*, 2, pp. 35-42.
- Pérez Rey, N. (2006): Panorama do exilio galego republicano en Nova York. En Núñez Seixas e Cagiao Vila (eds.): *O exilio galego*, pp. 189-98
- Piñeiro, A. (2000): *Pepe Velo. Pensador, soñador e mestre revolucionario*, Vigo, Eds. Xerais.
- Pla Brugat, D. (2003): *El aroma del recuerdo. Narraciones de españoles refugiados en México*, Mexico DF, Plaza y Valdés/INAH.

- Prada Rodríguez, X. (2005): La República y la sublevación militar. En De Juana, J., e Prada, X. (coords.), *Historia contemporánea de Galicia*, Barcelona, Ariel, pp. 230-58.
- Puga, J. (1988): *Así fue nuestro destino*, s. l. [Bos Aires], s. ed..
- Ramella, F. (1995): Por un uso fuerte del concepto de red en los estudios migratorios. En Bjerg, M^a, e Otero, H. (comps.): *Inmigración y redes sociales en la Argentina moderna*, Tandil, IEHS/CEMLA, pp. 9-21.
- REPERTORIO (2001): *Repertorio biobibliográfico do exilio galego. Unha primeira achega* Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega.
- Rivadulla, D.; Navarro, J. R., e Berruezo, M^a T. (1992): *El exilio español en América en el siglo XIX*, Madrid, Fundación Mapfre.
- Rodríguez, E. (1994): *Matádeo mañá*, Vigo, Eds. Xerais.
- Rubio, J. (1977): *La emigración de la Guerra Civil de 1936-1939: Historia del éxodo que se produce con el fin de la II República Española*, Madrid, Ed. San Martín.
- Santidrián Arias, V. (2006): Política do exilio. En Núñez Seixas e Cagiao Vila (eds.), *O exilio galego*, pp. 217-42.
- Schwarzstein, D. (2001): *Entre Franco y Perón. Memoria e identidad del exilio republicano español en Argentina*, Barcelona, Crítica.
- Soldevilla Oria, C. (2001): *El exilio español (1808-1975)*, Madrid, Arco.
- Soto Fernández, L. (1983): *Castelao, a UPG e outras memorias*, Vigo, Eds. Xerais.
- Soutomaior, J. (1999): *Eu roubei o Santa María*, Vigo, Galaxia.
- Temime, E. (1994): Émigration 'politique' et émigration 'économique'. En VV.AA., *L'émigration politique en Europe aux XIXe et XXe siècles*, Roma, École Française de Rome, pp. 57-72.
- Valenzuela Otero, R. de (1997): *Era tempo de apandar*, Vigo, A Nosa Terra.
- Varela, L. (1996): *De Galicia a Buenos Aires. —Así es el cuento— Recuerdos desde el Bar La Cancha*, Bos Aires, Volpe Ed.
- Vázquez Fernández, L. (1982), Más de 100 galegos foron morrer a Mauthausen (Austria). *Grial*, 75, pp. 107-14.
- Vilar, J. B. (2006): *La España del exilio*, Madrid, Síntesis.